

Abdullayev Bilolxon Xamitjon o'g'li,
University of Business and Science o'qituvchisi
E-mail: bilolxonabdullayev@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20251702>

“GUL VA BULBUL” TURKUMIDAGI DOSTONLARNING AYRIM LITOGRAFIK NASHRLARI XUSUSIDA

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli mualliflarga tegishli bo'lgan “Gul va bulbul” turkumidagi dostonlarning toshbosma nusxalari, ularning manbaviy xususiyatlari, matniy o'ziga xosliklari; toshbosmosmalarining asarni o'rganishdagi o'rni, muhimlik darajasi kabi jihatlar atroflicha yoritiladi.

Kalit so'zlar: Gul, Bulbul, toshbosma, manba, matn, qiyos, tahlil, nusxa.

О НЕКОТОРЫХ ЛИТОГРАФИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ ДАСТАНОВ ЦИКЛА “ГУЛЬ И БУЛБУЛ”

Аннотация. В данной статье подробно освещаются литографические копии дастанов из цикла “Гул ва булбул” принадлежащих разным авторам, их источниковые особенности, текстовые особенности; роль литографий в изучении произведения, степень их важности.

Ключевые слова: Цветок, Соловей, литография, источник, текст, сравнение, анализ, копия.

ON CERTAIN LITHOGRAPHIC EDITIONS OF THE EPICS IN THE ‘GUL AND BULBUL’ CYCLE

Abstract. In this article, lithographic copies of the dastans of the “Gul va bulbul” cycle, belonging to different authors, their source features, textual peculiarities; the role of lithographs in the study of the work, the degree of importance are covered in detail.

Keywords: Flower, Nightingale, lithograph, source, text, comparison, analysis, copy.

Kirish. Yurtimizda “Gul va bulbul” turkumidagi dostonlarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari keng tarqalgan. Biroq ular yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ushbu asarlarning badiiy qiymati, ma'naviy ahamiyati, manbaviy xususiyatlarini aniqlash muhim vazifalardan sanaladi.

O'zR FA ShI Asosiy hamda Hamid Sulaymon fondining toshbosma asarlar qismida, Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida, SamDU Abdurahmon Jomiy nomidagi ilmiy kutubxonasining nodir kitoblar bo'limida hamda Buxoro davlat muzey qo'riqxonasida “Gul va bulbul” tipidgi asarlarning qirqaqa yaqin toshbosma nusxasi mavjud. Shulardan ikkitasi Shobanda ismli shaxsga tegishli. Muallifi noma'lum bo'lgan “Hikoyayi bulbulnoma”ning ham ikki nusxasi mavjud. Qolgan nusxalar Salohiyning “Gul va Bulbul” dostoni nusxalari hisoblanadi. Salohiy dostonining toshbosma nusxalari S.Shodiyevaning qator maqolalarida tadqiq etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda qiyosiy-tarixiy, lingvistik va germeneytik metodlardan foydalanildi. Qiyosiy-tarixiy metod asosida Salohiyning “Gul va Bulbul” dostoni nusxalari

o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlari aniqlangan bo'lsa, lingvistik metod orqali qo'lyozma va litografik manbalarning til xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratildi. Asar tarkibidagi so'z va iboralarning ma'nolarini izohlash, sharhlash, ta'vil, tavsif etishda germeneytik metodlardan unumli foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. "Gul va bulbul" turkumidagi dostonlarning manbalari va ularning ilmiy-adabiy qiymati tahlili natijasida ayrim mulohazalar hosil qilindi. Jumladan, Salohiyning "Gul va Bulbul" dostoni va uning toshbosmalari nashriy xususiyatlaridan kelib chiqib ikki guruhga ajratildi. Bu ikki hududda chop etilgan nusxalar matniy jihatdan ham farqlanadi. Adabiyotshunos olim B.Valixo'jayev Toshkent va Buxoro nusxalarini matniy jihatdan tahlil qilib, Buxoro nusxalarini vazn talabi e'tiboridan mukammalroq, degan fikrni ilgari suradi va ularni qandaydir "nusxayi aslga" asoslanganini ta'kidlaydi[1.65]. "Shuning uchun ham adabiyotshunos O.Sharafiddinov Salohiy dostonidan ayrim parchalarni nashrga tayyorlashda asarning Buxoro nusxasiga tayanadi va uni "O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi"ning II tomiga kiritadi. Keyinchalik esa "O'zbek adabiyoti" 4 tomlik xrestomatiyasiga ham dostonning O.Sharafiddinov nashrga tayyorlagan parchalarini kiritadi"[1.65]. Olim B.Valixo'jayev ham yuqordagi fikrlardan kelib chiqqan holda asarni tahlil etishda Buxoro nusxasiga tayanganini aytadi. Biroq tadqiqotlar natijasida asarning bir necha qo'lyozmalari borligi, bundan tashqari Buxoro nusxalari ham ikki turli ekani, ularning ikkisi ham bir-biridan farqlanishi ma'lum bo'ldi.

Shobanda qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostoni. "Gul va Bulbul" nomi bilan O'zR FA ShI Asosiy fondning toshbosmalar bo'limida 579 inv. raqamli asar mavjud. Toshbosmaning o'lchami 28x18 sm. Asar nomi kitobning ilk sahifasida "Gul va Bulbul" tarzida kirill alifbosiga asoslangan o'zbek yozuvida yozilgan. Muallifi noma'lum va u haqida toshbosmaning biror o'rnida ma'lumot berilmagan. Sharqshunoslik institutining Asosiy toshbosma asarlar bo'limida mazkur asarning yana bir nusxasi 9143 inventar raqami bilan saqlanadi. Kitobning muqovalari sariq kartondan ishlangan bo'lib, ikki muqova bir-biriga charmdan ishlangan qizil rangdagi tayaki bilan mahkamlangan. Muqova birinchi toqasining o'ng burchagiga 579 inventar raqamini ifodalovchi qog'oz parchasi yopishtirilgan. Muqovaning ichki o'ng yuqori burchagida "Turkestanskaya publichnaya biblioteka C 1642" yozuvli qog'oz mavjud (ushbu jumla krill albosi asosida yozilgan). Muqovadan so'ng bir bo'sh varaq qoldirilgan. Keyingi varaqda nashr ma'lumotlari aks etgan. Ma'lumotlar murakkab bezaklar bilan jadval ichida berilgan. Nashr ma'lumotlarida asarning "Gul va Bulbul" deya nomlanishi, bosilgan sanasi (hij.1331; mil.1912), O'rda Turkiston ko'chasida joylashgan masjid qiblasidagi hoji Yusuf o'g'li saroyida turuvchi mulla Mirzohid Mirsodiq o'g'li do'konida sotilayotganligi borasida xabarlar berilgan. Titul sahifaning quyi qismida nashriyotning (Т.–лит. О.А Порсцева в Ташкент.) nomi berilgan.

Keyingi sahifada basmaladan so'ng *اما راویلار انداغ روایت قییلور لارکی طوران ولایتیده بر پدشاه بار* jumlası bilan dostonning asosiy voqealari boshlanadi. Basmala asosiy matndan bezaklar bilan ajratilgan. Uchinchi varaqdan boshlab sahifalar matnlari oddiy ikki chizikli jadval ichiga olingan. Asar voqealari nazmda emas, balki nasrda ifodalangan. Faqatgina asar davomida qahramonlar tilidan aytilgan g'azallar va baytlargina nazmda berilgan. Nazmiy qismlarning jadvalga olinishi ham o'ziga xos hisoblanib, nasrda berilgan qismdan farqlidir. Nasriy va nazmiy matnlar harflarining ifodalanishida ham ayrim tafovutlar mavjud. Nasr ko'rinishidagi matnlar nisbatan kattaroq va qalinroq o'lchamda, nazmiy matnlar tarkibida keluvchi harflarning o'lchami ingichka va kichikroq.

"Gul va Bulbul" dostonining ushbu nusxasi yuqorida tavsifi amalga oshirilgan asarlardan tubdan farq qiladi. Avvalda mulohaza yuritilgan toshbosmalar Salohiy qalamiga mansub "Gul va Bulbul" dostonining turli nusxalari bo'lsa, ushbu asar mutlaqo boshqa muallifga, ya'ni Shobanda ismli turkman

shoiriga tegishli. Asar turkman tilida bitilgan. Undagi obrazlar hamda kompozitsion qurilish yuqorida tavsifi amalga oshirilgan nusxalardan mutlaqo farqlidir. Asar matnlari bilan tanishilganda guvoh bo'lingani, u ma'lum bir shaxsga tegishli emasdek. Chunki undagi til unsurlari, voqealar rivoji, qahramonlar ruhiyati, kompozitsion qurilish va badiiyat elementlar xalq qissalariga monandek ko'rinadi. Bunga sabab ijodkor avvaldan mavjud bo'lgan ayni mavzudagi xalq qissasini badiiy jihatdan qayta ishlab, yozma adabiyotga olib kirganligidir.

Asardagi asosiy voqealar Turon viloyati podshohining farzandsizligi va bir kun sahar vaqtida tush ko'rishi bilan boshlanadi. Asar Turon viloyati podshohining o'g'li Bulbul va Eron viloyati podshohining qizi Gul o'rtasidagi o'zaro ishq-muhabbat mojarolari asosiga qurilgan.

Asarning asosiy matnlari 19 satrli ko'rinishda nasrda berilgan. "Gul va Bulbul" asarida Bulbul, Bulbulning otasi, onasi, Gul, Alijon, Solobek, Mulla Qalandar, Zalil, Istanbul podshosi, G'anjabiy, Oyjamol, Norinbek, Fayzulloh, Solim, shoh Abbos, Oysuluv kabi bir nechta qahramonlar mavjud. Zikr etilgan qahramon tilidan har faslda bir necha she'rlar keltiriladi. Dostonda jami 36 dan ziyod she'r mavjud va ular o'ziga xos tarzda berilgan. Bu o'ziga xoslik ularning hajmlarida namoyon bo'ladiki, ularning aksari 14 baytlik ko'rinishda berilgan bo'lsa, ayrimlari 7, 8, 9, 10 baytli shaklida ifodalangan. Matnlarga e'tibor qaratisa, hikoyanavis tilidan aytilgan qism nasrda ifodalanganligini, asar qahramonlari tilidan aytilgan fikrlar nazmda berilganligini sezish mumkin. Nasr qismining barchasi deyarli bir xil boshlanmalar bilan "Al arz", yoki "Al qissa" shaklida boshlanadi. Asarda ikki qahramon o'rtasida aytishuv ko'rinishidagi nazmiy misralar ham bor. Bularning dastlabkisi Bulbul va Shoxayr o'rtasida bo'lib o'tgan (18,19,20-sahifalardan o'rin olgan). Mazkur savol-javob ko'rinishida kechgan matnlar "Bulbul aydi", "Shoxayr aydi" kabi boshlanmalar ostida berilgan va bunday aytishuvlar Bulbul va G'anjabi (33, 34, 35 hamda 39, 40, 41-sahifalar), Bulbul va Norinbek (52, 53, 54-sahifalar), Bulbul va Solim (61, 62-sahifalar), Solim va Gul (66, 67, 68-sahifalar), Bulbul va Gul (77, 78, 79 hamda 80, 81, 82-sahifalar) kabi obrazlar o'rtasida bo'lib o'tadi.

Asar voqealari 94-sahifada quyidagi jumlar bilan yakun topadi: *"Har qayusi o'z yori bilan kecha-kunduz bazmi davron qilib, murod maqsadina yetdilar. Ilohi hamma jamoatlarni ham shular kabin murod maqsadina yetkurgaysan, Allohi Robbil a'lamiyn"*. Ushbu jumlar bilan birgalikda yana ba'zi ma'lumotlar berilgan: *"Ushbu kitobi "Gul va Bulbul" Marvlik mulla Mirzohid Mirsodiq o'g'li harajati bilan Toshkanda Pursofning matbaasida 1331 hijriy yilinda tabe' ulindi. Mazkur Mirzohid sahhof Marvda Turkiston ko'chasinda masjid qiblasida xiyvalik hoji Niyoz Yusuf o'g'li saroyinda kitob sotmoqdadir"*.

Keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda ayni damda so'z borayotgan kitob Toshkentda chop etilgan, noshir esa mulla Mirzohid ismli shaxs hisoblanadi. Kitob Marvning Turkiston ko'chasi qiblasida joylashgan xivalik savdogar saroyida sotilayotganligi anglashiladi.

"Hikoyayi bulbulnoma" dostoni. 2280, 9801 raqamli toshbosmalardan ham gul va bulbul munosabatlariga bag'ishlangan asarlar o'rin olgan. Kitoblar 1878-yili Istanbulda nashr etilgan. Tili usmoniycha. Asarning umumiy hajmi 191 sahifa bo'lib, o'lchami 24,5x15,5 sm.

9801 raqamli nusxa 2280 inv. raqamli litografik nashrga nisbatan anchayin sifatli ishlanganligi bilan xarakterlidir. Kitob muqovasi kartondan ishlangan bo'lib, ustidan sariq charm qoplangan. Muqovaning ich tarafi va birinchi varaq sariq, siyohrang, oq kabi ranglarni o'zaro uyg'unlashtirib bezak berilgan qozg'oz yopishtirilgan. Qolgan varaqlar bir xil sariq rangda. Ikkinchi varaqning old tarafiga jadval solingan. Jadval ichida kitobda qaysi asarlar o'rin olganligi keltirilgan. Jadvaldagi matn

quydagicha: “Ushbu majmuada Abu Ali Sino va Hotami Toy va Bulbulnoma hikoyalari darj o‘linmishdur”.

Ikkinchi varaqning orqa sahifasidan hikoyalarning asosiy matnlari berilgan. Asosiy matnlar ifodalangan har bir sahifa ikki chiziqli jadal ichiga olingan. Jadval odatdagidan kichikroq. Hoshiyaga katta joy tashlangan. Bunga sabab, jadval ichida bir hikoya keltirilgan bo‘lsa, hoshiyaga ajratilgan joyda ikkinchi hikoya matnlari berib borilgan. Hoshiya ham o‘z navbatida ikki bir xil chiziq bilan ajratilgan. Ikki varaqning birlashgan joyining yuqori va past qismlarida shuningdek ikki sahifaning ikki o‘rtasiga uchburchak shaklida maxsus joy ajratilgan. Yuqorida sahifa raqamlari, pastki uchburchakning o‘ng taraf qismida poygirlar qo‘yilgan. Poygilar asosiy jadval ichidagi asarga tegishlidir. Ikki yondagi uchburchakdan bezak sifatida foydalanilgan xolos.

Asosiy jadval ichida Ibn Sino haqidagi hikoya keltirilgan. Bu hikoyaning nomi ikkinchi varaqning orqa sahifasi boshida asosiy matndan kattaroq o‘lchamdagi harflar bilan ifodalangan. Hikoya nomi “Hazal hikaya Abu Ali ibn Sino” deya arab tilida ifodalangan. Nom naqsh ichida berilgan. Bundan so‘ng basmala hikoya nomidanda kattaroq o‘lchamda berilgan. Jadvaldan tashqaridagi o‘ng hoshiyada “Hotami Toy” hikoyasi boshlanadi. O‘ng taraf hoshiyaning yuqori qismida hikoyaning nomi “Ibn Sino” hikoyasining sarlavhasi ifodalangan kabi katta o‘lchamdagi harflar vositasida beriladi. Ko‘rinib turibdiki, kitoblar 1878-yilda chop etilishiga qaramasdan har jihatdan mukammal. Xususan, toshbosmaning muqovalari, tayakisi, varaqlari; bezaklar, jadvallar; matnning ifoda uslubi, bir sahifada ikki asarning berilishi kabi qator omillar Turkiyada kitob bosish sohasi naqadar ilg‘or bo‘lganligining nishonasidir.

“Bulbulnoma” asari 163 sahifadan “Hikoyayi bulbulnoma” nomi bilan boshlangan. Dastlab Yaratganga hamd, undan so‘ng “Dar madhi hazrat Rasululloh sallollohu alayhi vasallam” sarlavhasi ostida na‘t beriladi. Na‘tdan keyin “Dar madhi chahoriyor keziyn” shaklida to‘rt xalifa madhi va alohida boshlanma bilan og‘uzi dostoniga navbat beriladi. Na‘t, to‘rt xalifa madhi juda qisqa bo‘lib, biri 9, ikkinchisi 3 baytni tashkil etadi. Hamd, na‘t, to‘rt xalifa madhi, og‘uzi doston qismlari she‘riy ko‘rinishda ikki ustun shaklida berilgan. Asarlarning asosiy qismlari esa nasrda berilgan. Asar matnlarida she‘riy baytlar ko‘p uchraydi. Ushbu baytlar ikki ustun ko‘rinishida berib borilgan. Asosiy matnlar, avval aytilganidek, nasr ko‘rinishida bo‘lib, har bir sahifada 24 satrni tashkil etadi. Va bu tartib kitob oxiriga qadar davom etgan.

Xulosa. Hozirga qadar Salohiyning “Gul va Bulbul” asari va unga doir ma‘lumotlar chuqur ilmiy asosga ega emas va ular qayta ko‘rib chiqilishi maqsadga muvofiq. Turli mualliflarga tegishli bo‘lgan “Gul va bulbul” dostonlari, ularning ilmiy-adabiy, badiiy qiymati va manbalari borasida o‘zbek adabiyotida atroflicha ma‘lumotlar yo‘q. Shu sababdan mazkur asarlarni chuqurroq tadqiq etib, ilmiy muomalaga kiritilishi muhim masalalardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Валихўжайев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: ФАН нашриёти, 1974. – Б. 65.
2. Muallifi noma‘lum. Gul va Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №2280.
3. Muallifi noma‘lum. Gul va Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №9801.
4. Shobanda. Gul-u Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №579.
5. Shobanda. Gul-u Bulbul. Toshbosma. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi. Inv. №9143.
6. Валихўжайев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: ФАН, 1974.
7. Зиёдов Ш. Марказий Осиёда илк тошбосма китоблар тарихидан // – Тошкент: Шарқшунослик, 2009, – № 14. – Б. 137.

8. Зоҳидов Р. Матншунослик ва адабий манбашунослик асослари. – Тошкент: Яшил япроқ нашр-матбаа уйи, 2023. – 224 б.